

ΜΑΡΙΝΑ ΒΡΕΛΛΗ - ΖΑΧΟΥ

Ο ΧΙΟΝΙΑΔΙΤΗΣ ΛΑΪΚΟΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ
ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΑΝΑΣΤ. ΖΩΓΡΑΦΟΣ (1874-1953)

ΑΝΑΓΥΨΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΤΟΜΟ
«Η ΕΙΛΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΑΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ»
(ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟ Α' ΕΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ)

ΛΗΜΟΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ - Η ΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

ΚΟΝΙΤΣΑ 1996

MAPINA BRELLI-ZAXOY

Ο ΧΙΟΝΙΑΔΙΤΗΣ ΛΑΪΚΟΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΑΝΑΣΤ. ΖΩΓΡΑΦΟΣ (1874-1953)

Με τη σημερινή μου ανακοίνωση, η οποία αποτελεί καρπό πρόσφατης έρευνας, που ακόμη δεν ολοκληρώθηκε στο σύνολό της, θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω την παρουσία στο χώρο και το χρόνο του λαϊκού αγιογράφου Πολύκαρπου Αναστ. Ζωγράφου, του τελευταίου της γενιάς των Χιονιαδιτών αγιογράφων Πασχαλάδων Ζωγράφων, και να προσθέσω έναν ακόμη κρίκο στη γνώση μας για τους λαϊκούς αγιογράφους¹. Θα δώσω, εκ των πραγμάτων, το πορτρέτο ενός ανθρώπου, χωρίς τις δικές του άμεσες προσωπικές μαρτυρίες (που

1. Από τη βιβλιογραφία που εξετάζει το θέμα βλ.: Ευριπόδη Σουόλα, «Η αγιογραφική Σχολή των Χιονιάδων, Επαρχίας Κονίτσης», *Ιππειωτική Εστία*, Οκτώβριος 1954, τεύχ. 30, σ. 929-933. Α. Ξυγγοπούλου, «Η θρησκευτική τέχνη της Τουρκοκρατίας», *Νέα Εστία*, 58 (Χριστούγεννα 1955), σ. 416-429. Πάνου Ι. Βασιλείου, «Η αγιογραφική τέχνη και οι ζωγράφοι της στην Ευρυτανία», *Ζυγός*, Νοέμβριος 1957, σ. 19-24. Γεωργίου Παΐστου τερέως, *Αγιογραφία και αγιογράφοι Χιονιάδων*, Ιοαννίνα 1961 (ανάτυπο από την Ηπειρωτική Εστία). Δημ. Μακρή, «Ηπειρώτες αγιογράφοι», *Μακεδονική Ζωή*, 1974, τεύχ. 93. Δημ. Κ. Αγραφώτη, «Ο χιονιαδίτης αγιογράφος Μιχαήλ Ζήκος και η συντροφιά του στο Μεταξοχώρι Αγίας», *Ιππειωτική Εστία*, Ιούλιος-Αύγουστος 1977, τεύχ. 303-304, σ. 507-521. Κίτου Μακρή, «Οι 'φυλές' των Χιονιάδων και η ηπειρώτικη χειροτεχνική ζωή», *Ερ. Το Βήμα*, 15.5.1977, του ίδιου, *Χιονιαδίτες ζωγράφοι*, 65 λαϊκοί ζωγράφοι από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου. Εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1981 και επίσης του ίδιου, *Οι ζωγράφοι της Σαμαρινάς*. Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεοφύκης, *Τελλόγλειο Ίδρυμα*, Θεοσαλονίκη 1991. Αργύρη Πετρονώτη, «Αγιογράφοι και 'κονισματάδες' της Μάνης (Συμβολή στο θέμα)», *Λακωνικαί Σπουδαί*, 6 (1982), σ. 125-133, και του ίδιου, «Μανιάτες μιαστόροι. Τοπικά οικοδομικά εργαστήρια νεοελληνικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής», *Πρακτικά Α'* Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, *Λακωνικαί Σπουδαί*, 5 (1980), σ. 168-187. Μ. Γαριδή και Θ. Παλιούρα, «Συμβολή στην εικονογραφία νεομαρτύρων», *Ιππειωτικά Χρονικά*, 22 (1980), σ. 169-205. Φοίβου Πιομπίνου, 'Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821. Αθήνα 1979 (όπου και πλούσια βιβλιογραφία). Τριαντάφυλλου Δ. Παπαζήση, «Ο Χιονιαδίτης αγιογράφος Μιχαήλ στη Δυτική Μακεδονία», *Ιππειωτικό Ημερολόγιο*, 9 (1987), σ. 181-192. Γιώργου Πετρή, *Λαϊκή Ζωγραφική. Ηρώτη προσέγγιση*, Εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989. Αθαν. Ζ. Βαρδοσιάδη, *Συμβολή στη μελέτη της λαϊκής ζωγραφικής-λαϊκής αγιογραφίας (Δυτικής Μακεδονίας-Ιππείου-Θεσσαλίας) 18ον-19ον αι.*, Θεοσαλονίκη 1990. Βλ. και στο *Λαογραφικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* (Δ.Α.Π.Ι.) τη χειρόγραφη εργασία του Οδυσσέα Τόλογλου, «Οι αγιογράφοι του Ζαγορίου. Το Καπέσοβο: Η πηγή και η βάση της αγιογραφίας». Συλλογή Φοιτητών, *Νέα Σειρά*, 1979-1980, Π-Χ, σ. 407-443. Στη βιβλιογραφία αυτή γίνεται και η προσπάθεια αποτίμησης και της καλλιτεχνικής τηματισμού της λαϊκής ζωγραφικής. Στο παρόν δημοσίευμά μου έχω συνοπτικό, όπως δηλώνεται ήδη, να προσθέσω έναν ακόμα -και μάλιστα τον τελευταίο- εκπρόσωπο μιας από τις οικιαντικότερες «συστηματώσεις» (οικογενειακές) επαγγελματιών αγιογράφων.

θα ήταν σαφώς πλουσιότερες σε περιεχόμενο και εύλογα αυθεντικές), αλλά πάντως στηριγμένη:

(1) Στις πολύτιμες προφορικές μαρτυρίες στενών συγγενικών του προσώπων, που έζησαν μαζί του: (α) του δεύτερου γιου του, Αναστάσιου Π. Ζωγράφου, συνταξιούχου δημοσίου υπαλλήλου, ο οποίος με προθυμία και ευχαιρίστηση έθεσε επίσης στη διάθεσή μου προσωπικά αντικείμενα του πατέρα του, τα εργαλεία της δουλειάς του, βιβλία και φωτογραφίες του, επιστολές που έστειλε ή έλαβε, το διαβατήριο καθώς και την ιδιόχειρη διαθήκη του, και (β) του Θωμά Ευαγ. Χρήστου, μαθητή -μοναδικού κατά πάσα πιθανότητα- του αγιογράφου, και τελευταίου σήμερα εν ζωή Χιονιαδίτη λαϊκού ζωγράφου². Ευχαριστώ και τους δύο θερμά για τις πολύθρες συζητήσεις μας στα Ιωάννινα και το χωριό Αγία Παρασκευή Κονίτσης αντίστοιχα τον Απρίλιο του 1995. (2) Στις χειρόγραφες σημειώσεις, που άφησε σε δύο σχολικά τετράδια (με τον τίτλο στις επικέτες τους: Χιονιαδίτικα Α' και Β') ως αναμνήσεις ο πρώτος γιος του αγιογράφου, μακαρίτης σήμερα δάσκαλος Στέφανος Π. Ζωγράφος, σε μια πολύ αξιόλογη προσπάθεια κατάρτισης του γενεαλογικού δένδρου της οικογένειας των Ζωγράφων από τα τέλη του 18ου αι. ώς τη δεκαετία του 1980. Εκτός των άλλων επισημάνονται εκεί και πληροφορίες με γενικότερο, χρήσιμο για τη λαογραφική έρευνα περιεχόμενο. Ευχαριστώ θερμά τον Ευριπίδη Ζωγράφο, γιο του Στέφανου και εγγονό του Πολύκαρπου, σινταξιούχο εκπαιδευτικό και πρόεδρο σήμερα της κοινότητας Χιονιάδων, που μου τις εμπιστεύτηκε. Τον ευχαριστώ ακόμη, καθώς και τη σύζυγό του, για τη χρήσιμη συζήτηση και τη θερμή φιλοξενία που μου πρόσφεραν στους Χιονιάδες τον Απρίλιο του 1995. (γ) Στις δημοσιευμένες εργασίες για τους Χιονιαδίτες ζωγράφους, στις οποίες γίνονται επιμέρους αναφορές και στον Πολύκαρπο Ζωγράφο³.

Η πατρίδα του Πολύκαρπου Ζωγράφου, το ακριτικό χωριό Χιονιάδες, στα δυτικά του ποταμού Σαραντάπορου, υπήρξε κατά την ιστορική του διαδρομή ένα αθόρυβο τυπικό ηπειρωτικό χωριό: ορεινό και άγονο, ειδυλλιακό μόνο ως προς τις άφθονες φυσικές του ομορφιές, με οικονομία κατά βάση κτηνοτροφική και με περιορισμένους άλλους φυσικούς πόρους, με ιδιότητες δηλαδή που κατά την Τουρκοκρατία οδήγησαν τον πληθυσμό του σε επαγγέλματα τεχνικά, όπως η ξυλουργία, η ξυλογλυπτική, η λιθογλυπτική και, κυρίως, η ζωγραφική τέχνη, που συνυπάνθηκε με τις κατεξοχήν οικοδομικές επαγγελματικές δραστηριότητες των κατοίκων των γειτονικών τους «μιαστοδοχωριών» (των χτιστάδων και λιθογλυπτών της Πυρσόγιαννης και της Βούρμπιανης, των ξυλογλυπτών

2. Ο Θωμάς Χρήστου απεβίωσε τον Απρίλιο του 1996, ενώ η εργασία βρισκόταν στο στάδιο της εκτύπωσης. Ας αναφερθεί ωστόσο ότι στην ζωγραφική τέχνη, και ειδικότερα στην αγιογραφία, εξακολουθεί να επιδίδεται σήμερα ο Χιονιαδίτης στην καταγωγή Κωνσταντίνος Αναστ. Σκούρης, καθηγητής καλλιτεχνικών μαθημάτων, μόνιμος κάτοικος Αθηνών.

3. Βλ. σημ. 1, τις εργασίες του Ιερέα Ηλιαδίτην και του Μαρκή.

του Γοργοπόταμου (Τούρνοβου) κ.ά.). Πρόκειται για ένα φαινόμενο που σημειώνεται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας⁴. Η επίδοση βέβαια των Ηπειρωτών σε ποικίλες μορφές χειροτεχνίας και μάλιστα κατά περιοχή, κυρίως από το 18ο αιώνα και εξής, με τα έργα τους αναδειγμένα σε υλικές τεκμηριώσεις της οικονομικής και κοινωνικής ανάκαμψης των υποδούλων Ελλήνων, είναι γνωστή: π.χ. Γιάννενα: ραφτάδες, χρυσοχόοι, τσαρουχάδες, κ.λπ. Φούρκα: ραφτάδες, Χουλιαράδες; κατασκευαστές κουταλιών («χ'λιάρια»), Καπέσοβι και Σουδενά: ζωγράφοι, Καλαρρύτες: χρυσοχόοι, Χαλκιάδες: χαλκουργοί, κ.λπ.)⁵. Την ίδια περίοδο γίνονται γνωστοί με το έργο τους και οι Χιονιαδίτες ζωγράφοι, αν και υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι η τέχνη τους είναι παλαιότερη⁶.

Με μαθητεία οι περισσότεροι στο Άγιον Όρος⁷ έδωσαν: (1) αγιογραφίες σε τέμπλα, τοιχογραφίες και φροητές εικόνες, και (2) κοσμικές ζωγραφιές, σε χωριά και πόλεις της Ηπείρου, της Δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, της Ακαρνανίας και της Αλβανίας⁸. Πρόκειται για έργα ενυπόγραφα, με σημειωμένο σχεδόν πάντοτε τον τόπο της προέλευσης των ζωγράφων, στοιχεία δηλαδή που πιστοποιούσαν το καλό τους όνομα και την παράδοση του χωριού τους στη ζωγραφική τέχνη, αλλά και υπονοούσαν ταυτόχρονα τον επαγγελματικό τους ανταγωνισμό με άλλους ομοτέχνους τους (συναγωνίζονταν π.χ. την ίδια περίοδο τους ζωγράφους της Σαμαρίνας κ.ά)⁹, αναγνωρίζοντας έτσι τον εμπορευματικό χαρακτήρα, που προσδάμβιανε γενικότερα η εποχή τους και σ' αυτόν τον τομέα¹⁰.

4. Όπως π.χ. στη Δυτική (Έξι) Μάνη, Βλ. σχετικά στις εργασίες του Πετρονότη, δ. π., σημ. 1. Βλ. και Μ.Γ. Μερακλή, Ελληνική Λαογραφία, Γ' Τόμος: Λαϊκή Τέχνη, Έκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1992, σ. 128-136 (Κεφ. 8: Λαϊκή Ζωγραφική). Πάντως για τις ρίζες της ζωγραφικής των Χιονιάδων προτείνονται διάφορες εποχές. Βλ. Μαζορή, Χιονιαδίτες ζωγράφοι, δ. π., σ. 29 και εξής, όπου και εκτενής σχολιασμός της τέχνης των Χιονιαδιτών, των προτύπων τους και των επιδράσεων που δέχτηκαν.

5. Βλ. ενδεικτικά Αγγελική Χατζημιχάλη, «Ηπειρώτικη λαϊκή τέχνη», Ηπειρωτικά Χρονικά, 5 (1930), σ. 253-264. Βλ. επίσης Γιώργου Παπαγεωργίου, Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά το 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα (αρχές 19ου αι. ως 1912). Έκδ. Παν/μίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982.

6. Βλ. Παΐσιο, δ. π., σ. 10 και Μαζορή, δ. π.

7. Βλ. τις βιογραφικές πληροφορίες που δίνει ο ιερέας Παΐσιος, δ. π., σ. 13-48, στο κεφ. «Κατύλογος αγιογράφων».

8. Βλ. Μαζορή, δ. π., σ. 25-28, το κεφ. «Η έκταση της δραστηριότητας των Χιονιαδιτών ζωγράφων».

9. Ό.π., σ. 27.

10. Για τη Μάνη έχουμε την ίδια πληροφορία. Βλ. Πετρονότη, δ. π., (1982), σ. 128, όπου: «Οι καλοί ζωγράφοι, για να φημίζονται και νάζουν εργασία, βέβαια πάνω στα εικονίδια τα ονόματά τους... οι κακότεχνοι φυσικά όχι». Είναι βέβαια γνωστό ότι οι παλιότεροι Βυζαντινοί αγιογράφοι δεν έβαζαν ποτέ υπογραφή στα έργα τους από ταπεινοφροσύνη (σ' ένα σβήσιμο της προσωπικότητάς τους), γιατί ως πράξη τη θεωρούνταν βέβηλη. Υπογραφές πάντως αρχίζουμε να έχουμε από τα τέλη του 13ου αι. και εξής, ενώ μετά το 18ο αιώνα οι αγιογράφοι προσθέτουν ακόμη τον τόπο της καταγωγής τους, καθώς και το λόγιο «διάχι χειρός». Πρβλ. Αθαν. Ζ. Βαροσαμίδη, δ. π., σ.

Ιδιομορφία χαρακτήρισε, στους δύο αιώνες της δραστηριοποίησής τους, την επαγγελματική τους συσσωμάτωση, η οποία δεν ακολούθησε τη γνωστή πανελλαδικά συντεχνιακή οργάνωση άλλων επαγγελμάτων, αλλά βασίστηκε στο χωρισμό σε «φάρες», σε κοινωνικές ομάδες στηριγμένες στην κοινή καταγωγή, εν προκειμένω στους Πασχαλάδες και τους Μαρούναδες, με δομή ωστόσο και λειτουργία μεταποιητικής συντεχνίας, που επιβεβαιώνει την άσκηση μιας χειροτεχνικής καταρχήν ξωγραφικής¹¹.

Το καλλιτεχνικό επίπεδο των έργων τους -με ευδιάκριτες διαφορές από την επίσημη βυζαντινή τέχνη καθώς και τις επιδράσεις της νεοδωσικής σχολής, που τη γνωρίζουν από τη μαθητεία τους κυρίως στο Άγιον Όρος-, ποικίλλει κατά περίπτωση, αν και κατά περίπτωση ποτέ τα έργα αυτά δεν καταγράφηκαν και δεν μελετήθηκαν διεξοδικά.

Ο Πολύκαρπος Ζωγράφος (φωτ. 1) προέρχεται από τη γενιά των Χιονιαδιτών ξωγράφων «Τσατσαίων» Πασχαλάδων, η οποία με το σκωπτικό παρόνυμο Τσατσαίοι (που φαίνεται ότι με δυσκολία έκανε αποδεκτό)¹², αποτέλεσε, από τις αρχές του 19ου αι. και εξής, παρακλάδι των Πασχαλάδων, της μιας δηλαδή από τις δύο μεγάλες «φάρες» των Χιονιαδιτών ξωγράφων-αγιογράφων¹³. Υπενθυμίζω ωστόσο εδώ ότι οι φάρες των Χιονιαδιτών ήταν κατά βάση κτηνοτροφικές και ότι στά τέλη του 19ου αι. -κατά τον Κίτσο Μακρή- μόνο το 8% του ανδρικού πληθυσμού επιδόθηκε στη ξωγραφική¹⁴. Εν τέλει πάντως και οι Τσατσαίοι Πασχαλάδες και οι Πασχαλάδες υιοθέτησαν το επώνυμο Ζωγράφος (με εξαίρεση μόνο τους απογόνους του Ιωάννου Πασχάλη που διατήρησαν το πρώτο επώνυμο).

Ο Πολύκαρπος ήταν γιος του αγιογράφου Αναστάσιου Μ. Ζωγράφου και εγγονός του αγιογράφου Μιχαήλ Κων/νου Ζωγράφου¹⁵.

Ο παππούς Μιχαήλ Κων/νου Ζωγράφος γεννήθηκε το 1794 και πέθανε αιωνίθιος το 1901 σε ηλικία 105 χρονών. Επιγραφές σε έργα του μαρτυρούν ότι αγιογράφησε και σε προχωρημένα γηρατεία: στα 1867 φιλοτέχνησε την εικόνα του Προδρόμου και ορισμένες τοιχογραφίες στη βόρεια πλευρά του ναού του

66-67. Πάντως κατά το Φώτη Κόντογλου, *Έκφρασης, Α' Τόμος*, Αθήναι 1960, σ. 425, «εκείνοι οποιού το έχρησαν, δεν το έκαμιναν από επίδειξη, αλλά από ενσέβειαν, ωσάν από δέησιν προς τον Κύριον και ωσάν μαρτυρίαν της πίστεώς των», ενώ κατά τον Πιομπίνο, δ. π., σ. 11: «περισσότερο από πρόθεση ν' αφήσουν στους μεταγενεστέρους τους μια μαρτυρία για την εποχή τους και λιγότερο από επιθυμία να διασωνίσουν το όνομά τους».

11. Βλ. Μακρή, δ. π., σ. 19-24, στο κεφ. «Η επαγγελματική συσσωμάτωση των ξωγράφων».

12. Βλ. και Μακρή, δ. π., σ. 20.

13. Βλ. Πιάσιο, δ. π., σ. 21.

14. Βλ. Μακρή, δ. π., σ. 20.

15. Βλ. Πιάσιο, δ. π., σ. 21.

Αγίου Αθανασίου των Χιονιάδων, και στα 1874 φιλοτέχνησε τέσσερις εικόνες στο τέμπλο του Αγίου Αθανασίου στο χωριό Άριζα της Β. Ηπείρου¹⁶. Από το γάμο του απέκτησε έξι παιδιά: Τον Αναστάσιο (; -1911) και το Στέφανο (1854-1918), οι οποίοι συνέχισαν το επάγγελμα του πατέρα τους στην αγιογραφία και μάλιστα συνεργάστηκαν μαζί του κατά καιρούς¹⁷, τον επίσης αγιογράφο Παντελή και το Στυλιανό, που πέθαναν σε νεαρή ηλικία, τη Χρύσω, που παντρεύτηκε με τον Αποστόλη Μάνθου Ζωγράφο, της γενιάς των Πασχαλάδων, και τη Δέσπω, που παντρεύτηκε στο χωριό Γοργοπόταμος. «Εις το άκρον Εθνικιστής, και σφόδρα αγαπών την Ρωσίαν, εις την οποίαν ήλπιζε την απελευθέρωσιν της υποδούλης τότε πατρίδος μας», αρέσκονταν να διηγείται τις μνήμες του από τους απελευθερωτικούς αγώνες της Επανάστασης του 1821 στο μικρό Πολύκαρπο, το μοναδικό εγγονό που είχε κοντά του, γιατί τα αγόρια του γιου του Στέφανου μεγάλωναν στο Αγρίνιο)¹⁸.

Ο πατέρας του Πολύκαρπου, *Αναστάσιος Μ. Ζωγράφος*, εργάστηκε από τα νεανικά του χρόνια ως αγιογράφος στην Ήπειρο, την Αλβανία και τη Σερβία ακόμη (τουλάχιστον κατά τις σημειώσεις του Στεφ. Ζωγράφου), σε συνεργασία συχνά, όπως σημειώθηκε, με τον πατέρα του Μιχαήλ και τον αδελφό του Στέφανο, ακολουθώντας τη συνήθεια όλων των συγχωριανών ομοτέχνων του να εργάζονται στις εργασιακές τους μετακινήσεις ομαδικά. Ο ιερέας Παΐσιος επισημαίνει στο δημοσίευμά του ένα μικρόν αριθμό από έργα του Αναστάσιου, που χρονολογούνται από το 1863 και εξής και τους τόπους, όπου βρίσκονται: Χιονιάδες, Κάντσικο, Ασημοχώρι, Αετόπετρα, Μαζαράκι Κουρέντων, Παλιόπυργος Πωγωνίου, Βούρμπιανη, Πωγωνιανή, Βασιλικό Πωγωνίου, Τράπεζα Κονίτσης και Κόνιτσα¹⁹. Στην ιδιωτική του ζωή ήταν παντρεμένος με τη Χάιδω, αδελφή του Βαγγέλη Παπαδιαμάντη, εργολάβου οικοδομών για πολλά χρόνια στην

16. Ό. π., σ. 25, 26.

17. Ό. π., σ. 26.

18. Σύμφωνα με τις χειρόγραφες σημειώσεις του Στέφανου Π. Ζωγράφου.

19. Πρόσκειται για τα εξής: 1. Μικρή φορητή εικόνα των Αγ. Κων/νου και Ελένης στο παρεκκλήσι της Αγ. Παρασκευής στους Χιονιάδες, 1863. 2. Τοιχογραφία στην Πλατυτέρα και στην Προσκοιλίδη στο Παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο χωριό Κάντσικο. 3. Εικόνα του Αγ. Νικολάου στο τέμπλο του Ι.Ν. της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ασημοχώρι Κονίτσης, 1897. 4. Τοιχογραφία του Αρχιεπαρτίγου Μιχαήλ στον Ι.Ν. Αγ. Αθανασίου Αετόπετρας, 1888. 5. Εικόνα του Σωτήρος στο τέμπλο του Αγ. Νικολάου στο Μαζαράκι Κουρέντων, 1876. 6. Φορητή εικόνα του Αγίου Γεωργίου στον Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Παλιόπυργο Πωγωνίου, 1875. 7. Εικόνα του Ανδρέου του Προποκλήτου στο τέμπλο του παρεκκλησίου του Αγ. Χαραλάμπους στην Βούρμπιανη, 1875. 8. Εικόνα του Αγ. Νικολάου στο τέμπλο του Αγ. Νικολάου στην Πωγωνιανή, 1874. 9. Φορητή εικόνα της Αγίας Παρασκευής στο παρεκκλήσι της στο Βασιλικό Πωγωνίου, 1873. 10. Τοιχογραφίες στον Αγιο Νικόλαο του χωριού Τράπεζα (πρώην Βράνιστα), 1865. 11. Αχρονολόγητη εικόνα των Αγίων Μανουήλ, Σανβέλ και Ισμαήλ, στο κελί του Χρυσάνθου Λιενά στην Κόνιτσα.

Αυλώνα της Β. Ηπείρου. Μαζί της απέκτησε μια θυγατέρα, τη Γλυκερία, που την πάντρεψε με το μαραγκό Γεώργιο Χρήστου, και ένα μοναδικό γιο, τον Πολύκαρπο, του οποίου το βαφτιστικό όνομα, που δεν συνέχισε επαναλαμβανόμενο καμιά οικογενειακή παράδοση, φαίνεται ότι δήλωνε την επιθυμία των γονιών του για πολυτεκνία²⁰, στην οποία και αξιώθηκε τελικά ο γιος τους.

Κατά τις αναμνήσεις του ιερέα Παΐσιου, ο Αναστάσιος Ζωγράφος, τουλάχιστον στα γεροντικά του χρόνια, ήταν βαθιά θρησκευτικό άτομο και προστηλωμένος στις ντόπιες παραδόσεις, μια στάση ζωής που φαίνεται ότι μετέδωσε και στο μοναχογιό του: «Ενθυμούμεθα δε τούτον ανάπτοντα κάθε εσπέραν τον φανόν ἐμπροσθεν της εικόνος του Αγίου Αθανασίου ἔξωθεν της εκκλησίας. Συχνάκις δε ἐλέγεν προς ημάς, όταν επρόκειτο περὶ εθίμων εορτῆς τυνος ως η του Λαζάρου κ.λ.: «Μη χαλάτε, παιδιά, τα έθιμα του χωριού»²¹.

Ο Πολύκαρπος γεννήθηκε στις 15 Φεβρουαρίου του 1874²², στο παλιό σπίτι της οικογένειας στους Χιονιάδες, το οποίο σήμερα δεν υπάρχει παρά μόνο ως σωρός από χαλάσματα και πέτρες, «με τρία δωμάτια, με παράθυρα μικρά, με οροφές ασανίδωτες, με δάπεδα χωμάτινα, και φούρνο μάλιστα στην άκρη του ενός των δωματίων. Απαραίτητο το τζάκι και χρειαζούμενες οι ψάθες που έστρωνταν το βράδυ στο πάτωμα, για να κοιμηθούν. Επάνω από τις ψάθες έστρωνταν το σάσμα, ρούχο φτιαγμένο από μαλλί γιδιών, και για σκέπασμα χρησιμοποιούσαν την τσέργα, μακρύ και πλατύ ρούχο, φτιαγμένο από μαλλιά προβάτων»²³.

Τα παιδικά του χρόνια βίωσε μέσα στην Τουρκοκρατία, ως μέλος μιας κοινότητας μικρής (περίπου 350 ατόμων) αλλά κοινωνικά -φαίνεται- ευκρινώς διαχωρισμένης, όπου οι οιμότεχνοι του παππού και του πατέρα του, όπως και οι ίδιοι, απολάμβαναν μιαν ιδιαίτερη κοινωνική επιφάνεια, χάρη στην οικονομική τους ευπορία: από το φόρο επιτηδεύματος που πληρώνουν οι επαγγελματίες των Χιονιάδων, φαίνεται -σύμφωνα με τα στοιχεία του μοναδικού φορολογικού καταλόγου που βρέθηκε με χρονολογία 1881- πως οι ζωγράφοι έχουν από τα υψηλότερα εισοδήματα. Από τα μέσα μάλιστα του 19ου αι. είναι γνωστό ότι ζωγράφοι του χωριού αρχίζουν να αναδεικνύονται και μεταξύ των ιθυνόντων του²⁴.

Έμαθε τα πρώτα γράμματα στο σχολείο του χωριού του, χτισμένο το 1855 με δωρεά της Αικατερίνης Χρήστου Παπά²⁵. Το σχολείο είχε μια μικρή σκοτει-

20. Πρβλ. Δημ. Β. Οικονομίδου, «Όνομα και ονοματοθεσία εις τας δοξασίας και συνηθείας του ελληνικού λαού», *Λαογραφία*, 20 (1962), σ. 481-491 (Ενοίωνα και ευχετικά ονόματα).

21. Βλ. Πάσιο, δ. π., σ. 26-27.

22. Αυτή είναι η χρονολογία γέννησης που επίσημα αναγράφεται στο διαβατήριό του, ενώ ο ίδιος ο Πολύκαρπος τημειώνει σε βιβλίο του ως χρονολογία γέννησής του το 1876.

23. Κατά τις χειρόγραφες περιγραφές του Στέφανου.

24. Βλ. Μαζοή, δ. π., σ. 15 και 21. Από τη συνέντευξη με το Θωμά Χρήστου επίσης η παραπήρημη: «Στο χωριό μας οι πρώτοι ήταν οι αγιογράφοι».

25. Βλ. Ιωάννου Λαζαρίδου, *Ηερί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, 1880, σ. 191, και πρβλ. Μαζοή, δ. π., σ. 16.

νή αίθουσα διδασκαλίας και διαμέρισμα για κατοικία του δασκάλου. Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. γινόταν εκεί συστηματικότερη διδασκαλία, με δασκάλους άλλοτε ντόπιους κι άλλοτε προερχόμενους από άλλα ηπειρώτικα χωριά. Τους διορισμούς επόπτευε ο μητροπολίτης Βελλάς και Κόνιτσας, ενώ τη μισθοδοσία είχε αναλάβει το χωριό. Πάντως από τα ελάχιστα γραπτά του Πολύκαρπου -και κυρίως από τη διαθήκη του, την οποία συνέταξε μόνος του σε γεροντική ηλικία-, φαίνεται ότι ήταν καλλιγράφος, εξαιρετικά καλός στην ορθογραφία και προσεκτικός στη σύνταξη του λόγου, τον οποίο μάλιστα προσπαθούσε να διατυπώνει σε γλώσσα καθαρεύοντας²⁶.

Η επαγγελματική ενασχόλησή του με την αγιογραφία, «από τα δεκατέσσερα δεκαπέντε του χρόνια» (κατά τις πληροφορίες του Θωμά Χρήστου) ήταν δεδομένη, σχεδόν επιβεβλημένη και από την οικογενειακή παράδοση, -αφού δεν υπήρχε μάλιστα κανείς άλλος στην οικογένεια, για να τη συνεχίσει-, ίσως και από τις γενικότερες οικονομικές συνθήκες, που δεν επέτρεπαν ποικιλία επιλογών στην επαγγελματική κατεύθυνση.

Την αγιογραφία διδάχτηκε²⁷ από τον παππού του Μιχαήλ και από τον πατέρα του Αναστάση, που ήσαν απλοί αγράμματοι τεχνίτες, αλλά ζυμωμένοι με την τέχνη τους.

Στη συνέχεια, για να «τελειοποιηθεί», αλλά και να αποκτήσει οικονομικά οφέλη, ταξίδεψε στο Άγιον Όρος, -κατά τη συνήθεια όλων των συγχωριανών ομοτέχνων του-, όπου και εργάστηκε «για ολόκληρα χρόνια» (σύμφωνα με τον ιερέα Γ. Παΐσιο), για «καμιά δεκαριά χρόνια» (κατά το μαθητή του Θωμά Χρήστου), ενώ κατά τις χειρόγραφες σημειώσεις του γιου του Στέφανου παρέμεινε εκεί μόνο για ένα εξάμηνο.

Πότε ακριβώς ταξίδεψε στο Άγιον Όρος είναι άγνωστο, οπωσδήποτε όμως βρισκόταν εκεί κατά το Πάσχα του 1899, όντας ήδη παντρεμένος, αφού σώζεται μέχρι σήμερα μια ευχετήρια επιστολή, που ο Πολύκαρπος έστειλε από τις Καριές στον αιωνόβιο παππού του, αρχηγό της οικογένειας. Στην μπροστινή όψη του επιστολόχαρτου, του οποίου σώζεται μόνο το άνω τμήμα, υπάρχει τυπωμένη, έγχρωμη, η εικόνα του Αναστάτως Χριστού και στο πλάι της, κάτω από ένα σχηματισμένο άστρο γραμμένο στα ρώσικα με καλλιγραφικά κεφαλαία γράμματα «ΧΡΙΣΤΟΣ ΑΝΕΣΤΗ!». Από κάτω ακολουθούν οι ευχές του Πολύ-

26. Η επάρκειά του στην καλή χρήση του λόγου και ο επιμελημένος γραφικός του χαρακτήρας θα πρέπει να ενισχύθηκαν και από τη μαθητεία του στη ζωγραφική τέχνη, αν λάβουμε υπόψη τη σχετική παρατήρηση του Μαζαρή, ο. π., σ. 17, κατά τον οποίο η διδασκαλία της γραφής ήταν απαραίτητη στην άσκηση του επαγγέλματος.

27. Η ύπαρξη οργανωμένης σχολής αγιογραφικής τέχνης αμφισβητείται από τους νεότερους μελετητές. Βλ. Μαζαρή, ο. π., σ. 19, όπου και παράθεση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί για το θέμα, και θώς και τα συμπεράσματα του μελετητή.

καιροπου²⁸: «Ευχόμεθά σας, ίνα διέλθηται καλώς το Πασχα», και στην πίσω σελίδα: «Σεβαστέ πάπω ταπεινότατα σε προσκυνώ ασπαζόμενος την δεξιάν σου εν νυγεία και ευτυχεία να διέλθεται το πάσχα Σεβαστέ πάπω λάβε ένα αργυρόν διά ταπάκον και να έχω δύο λόγια γράμμα σου διατελώ Υιός σας Πολύκαρπος Γράφω και σας προσκυνώ 1899 Απριλίου 18 Αγιον όρος Καριές».

Στις 26 Ιουλίου 1898, σε ηλικία 24 ετών, εύχε ήδη παντρευτεί με τη Λευκοθέα, το γένος Δημητρίου Πασχάλη, αγιογράφου, επίσης από τη φάρα των Πασχαλάδων.

Η πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα άρχισε για την επαγγελματική ζωή του αγιογράφου γόνιμα με δραστηριότητες, σε συνεργασία και με τον πατέρα του, κυρίως στην περιοχή της Βορείου Ηπείρου με κέντρο την Αυλώνα²⁹, και για την οικογενειακή ζωή του επίσης με «πολυκαρπία», με την απόκτηση των πρώτων του παιδιών, τριών θυγατέρων, της Αγλαΐας, το 1901, της Μαγδαληνής, το 1903, και της Αρετής, το 1905, και, στη συνέχεια, του γιου του Στέφανου, στις 30 Νοεμβρίου του 1906³⁰.

Η γέννηση αρσενικού παιδιού αποτέλεσε ένα μεγάλο γεγονός για τον Πολύκαρπο³¹. Τη χαρά που δοκιμάζει στο άκουσμα της είδησης, αμέσως μετά την επιστροφή του από την Αυλώνα, την εκφράζει και με το χάρισμα μισής χρυσής λίρας Τουρκίας στη συγγένισσα, που πρώτη του έδωσε το χαρμόσυνο άγγελμα. Ο ίδιος ο Στέφανος σχολιάζει το γεγονός της γέννησής του στις χειρόγραφες αναμνήσεις του: «Με τη σημασία δε που έδιναν τότε στα κορίτσια, δικαιολογημένη χρίνεται -όπως έμαθα αργότερα- και η χαρά που δοκίμασαν γεννήτορες και συγγενείς επί τη γεννήσει άρρενος τέκνουν. Ο πατέρας μουν μάλιστα τότε, γνοίζοντας από την Αυλώνα Αλβανίας, έδωκε μισή λίρα χρυσή Τουρκίας στην Κώτσανα -μάνα του Αρίστιππου Ζωγράφου-πουν πρώτη τουν ανήγγειλε το χαρμόσυνο γεγονός, τη γέννηση του Ρήγα τους». Τη βάφτιση του γιου του αναθέτει στο συγχωριανό του αγιογράφο Νικόλαο Παπακώστα, γνωστό ως «Νικολάκη της Ευδοκίας», κατά την παράδοση των δύο οικογενειών να συνδέονται μεταξύ τους με κουμπαριές: «Νουνός μουν ήταν -γράφει ο Στέφανος- ο Νικολάκης της Ευδοκίας -έτσι τον έλεγαν τον Νικόλα Παπακώστα του Ιωάννου, αγιογράφο στο

28. Ακολουθώ την (αν)ορθογραφία του κειμένου.

29. Κατά τα χειρόγραφα του γιου του.

30. Κατά τις σημειώσεις του ίδιου του Πολύκαρπου στο εσώφυλλο βιβλίου του: «1901 τη 3 του /6/ εγεννήθη η Αγλαΐα, 1903 τη 23 του /12/ εγεννήθη η Μαγδαληνή, 1905 τη 14 του /8/ εγεννήθη η Αρετή, 1906 τη 30 του /11/ εγεννήθη ο Στέφανος».

31. Στο πατριαρχικά οργανωμένο χωριό των Χιονιάδων ήταν δεδομένη η μειονεκτική θέση της γυναικείας. Μάλιστα οι χήρες στον κοινοτικό φορολογικό κατάλογο του 1881 δεν αναγράφονται με το βαφτιστικό τους όνομα δίπλα στο επίθετο αλλά με το ανδρωνυμικό, π.χ. Γιώργιανα Μανδρίτη, Νικόλαινα Τζουβάκια, Νικόλαινα Πασχάλη κ.τ.λ. και μόνο μία από τις έξι αναγράφεται με το βαφτιστικό της, η Δέσποι Χρήστου. Βλ. Μακρή, δ.π., σ. 11.

επάγγελμα. Το σπίτι αυτό βάφτιζε και στεφάνωνε σε μας, ενώ εμείς στεφανώναμε και βαφτίζαμε στους Αργιόρηδες (Τζαλάδες), όπως Λουκά Αργύρη, Λάμπρο Αργύρη του Θύμιου κ.λπ. από το 1800 ώς τα σήμερα».

Ο Πολύκαρπος ήθελε να μάθουν γράμματα τα παιδιά του και τα ενθάρρυνε προς αυτή την κατεύθυνση, αφού και η οικονομική του κατάσταση προφανώς το επέτρεπε. Όπως και ο ίδιος, έτσι και το γιο του Στέφανο-κι αργότερα τον Αναστάσιο- έστειλε να μάθει τα πρώτα γράμματα στο Δημοτικό σχολείο του χωριού, ανακαινισμένο από το 1905 «δαπάναις των Χιονιαδιτών», με δάσκαλο τον Κώστα Καζαμία από το Γοργοπόταμο Κονίτσης³².

Στη συνέχεια ακολούθησαν για τον Πολύκαρπο οικογενειακές δοκιμασίες.

Το 1908 πεθαίνει η μητέρα του Χάιδω, στην οποία έτρεφε μεγάλη αγάπη και σεβασμό. Ο ίδιος σημειώνει: «τω 1908 ευρισκόμενος εν Αργυροκάστρῳ ἐλαβον την θλιβεράν και ακαταδάμαστον λύπην της Αγαπητῆς και φιλοστόργον Μητρός μου αποβιώσασα τη 10ῃ του Ιουνίου 1908 εις ελαφρά γαία....πόσον απαριγόρητος ι θλίψις μου... της Αγαπητής και φιλοστόργον Μητρός μου Ήμέραν Παρασκευή ἔγεινεν η Κηδεία αυτής».

Το 1910 γίνεται και πάλι πατέρας μιας θυγατέρας, της Όλγας. Δεν προλαβαίνει να χαρεί το μεγάλωμα της οικογένειας και τον αμέσως επόμενο χρόνο, το 1911, πεθαίνει ο πατέρας του Αναστάσιος, αφού λίγο καιρό πριν είχε δοκιμάσει τη θλιβερή περιπέτεια της κακοποίησης και της καταλήστευσής του από αγνώστους κατά την επιστροφή του από την Αυλώνα³³. Και το θάνατο του πατέρα του σημειώνει ο Πολύκαρπος: «1911 Απριλίου 6 Μεγάλη Τετάρτη απεβίωσεν ο Φιλόστοργος Πατήρ μου Αναστάσιος Μιχαήλ Ζωγράφος τη δε αγία και Μεγάλη Πέμπτη ετάφη κατ' απουσίαν μου».

Ανάλογη δυσάρεστη εμπειρία είχε και ο ίδιος ο Πολύκαρπος, κατά μαρτυ-

32. Από τις χειρόγραφες αναμνήσεις του Στέφανου παραθέτω την περιγραφή για τις σχολικές γιορτές: «Μέχρι του 1918 μία και μόνην σχολική εορτή εγίνετο, η προς μνήμην των Τριών Ιεραρχών, μεγίστων φωστήρων της Αγίας Εκκλησίας των Ορθοδόξων Χριστιανών και τουαίτη περιπτώσει Προστάτας και βοηθούς των με τα γράμματα ασχολούμένων και την παιδείαν γενικά, την ταπεινούς ανηψούςαν. Κατά ταΐτην εγένετο εις την Κεντρικήν εκκλησίαν των Χιονιάδων λειτουργία μετ' αριστοκλασίας, παρενοισκομένων των μαθητών των σχολείων, των αρχών των χωριού και όλων των κατοίκων. Μετά την λειτουργίαν συγκεντρώνονταν όλοι στο σχολείο όπου εγένετο παρά του διδασκάλουν ομιλία περί των Τριών Ιεραρχών, οι μαθηταί τραγουνδώνταν διάφορα τραγούνδια, προσεφέροντο αναψυκτικά και ο Εθνικός μας Ύμνος έθετε τέρμα εις το όλον της εορτής. Παρέλειψα να προσθέσω ότι εις την εκκλησίαν μετά το τέλος της λειτουργίας επίτροπος των εκκλησιαστικού Συμβουλίου από σχετικόν κατάλογον ανεγέρνωσκεν τα ονόματα των ενεργετών και δωρητών προς Εκκλησίαν και Σχολείον και ο εκάστοτε ιερεὺς εδέτο υπέρ τηγείας και εντυχίας των ζώντων και περί αναπαύσεως της ψυχής των τεθνεώτων εις τόπους χλοερούς και δώματα θεϊκά».

33. Κατά τον εγγονό του Αναστάσιο σήμερα: «...τον παπού του είχανε πιάσει ερχόμενο από Αλβανία οι κλέφτες, αφού τον λήστεψαν, του πήρανε τα ναπολεόνεια, των χτυπήσανε και μετά από κάμποσο καιρό πέθανε».

ρία του γιου του, αλλά κατάφερε, χάρη στο γοργό του άλογο, να διαφύγει από τους ληστές που τον κυνήγησαν ώς την πόρτα του σπιτιού του: «Και τον πατέρα μου τον είχαν πιάσει – θυμάται σήμερα ο γιος του Αναστάσιος. Ερχότανε από την Ερσέκα της Αλβανίας, τον είχαν κυνηγήσει οι ληστές, αλλά είχε ένα άλογο καλό και έφυγε, πρόλαβε και μπήκε μέσα στο σπίτι του στις Χιονιάδες, μέχρι εκεί τον κυνηγούσαν».

Ίσως τα γεγονότα αυτά να υπήρξαν καθοριστικά για την απόφασή του να εγκαταλεύψει τις τακτικές εργασιακές δραστηριότητές του στη Βόρειο Ήπειρο σε συνδυασμό προφανώς και με τα ιστορικά γεγονότα που ακολούθησαν (την κήρυξη των Βαλκανικών πολέμων (1912), τη δημιουργία του ανεξάρτητου αλβανικού κράτους και την παραχώρηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις της Β. Ηπείρου σ' αυτό (1913), καθώς και τη Βορειοηπειρωτική επανάσταση (1914), τα οποία, ούτως ή άλλως, αποθάρρυναν τη γόνιμη εργασία στους τόπους της άλλοτε ευημερίας του.

Κατά το 1911/12 εγκαταστάθηκε, για να ζήσει στο εξής κατά το πλείστον μόνος του, στα Γιάννενα -όπου ήδη από τις αρχές του αιώνα διατηρούσε εργαστήριο και ο ομιότεχνος συγχωριανός του Σωκράτης Ζωγράφος, εκ Πασχαλάδων και αυτός³⁴. Η απελευθέρωση της πόλης από τον τουρκικό ξυγό, που ακολούθησε, αποτελούσε καλό οιωνό για επαγγελματική προκοπή. Εργάστηκε στο εξής -κατά πάσα πιθανότητα χωρίς συνεργάτες ή μαθητές ώς τα τέλη της δεκαετίας του '20- σε όλη την Ήπειρο, όπου και άφησε -κατά τον ιερέα Παΐσιο, «πάμπολλα» έργα: «Ας σημειωθεί -γράφει με υπερηφάνεια και ο γιος του Στέφανος- ότι δύο οιλόκληρες εκκλησίες, η μία στα Τσερίτσανα Σουλίουν και η άλλη στο Τούκατζου Πρεβέζης είναι έργα των χεριών του».

Στους Χιονιάδες, όπου διαμένει η οικογένειά του, πηγαινοέρχεται .

Γίνεται και πάλι πατέρας, το 1913, των διδύμων, Μιχαήλ και Πολυξένης, που όμως πεθαίνουν τα δυο επόμενα χρόνια³⁵, και, το 1917, αποκτά τα επίσης δίδυμα Διομήδη και Κωνσταντίνο, που και αυτά αποβιώνουν τον ίδιο κιόλας χρόνο μόλις τεσσάρων μηνών, όπως και οι κόρες του Αρετή και Όλγα τον αμέσως επόμενο (1918).

Τον ίδιο χρόνο παρόλα τις οικογενειακές περιπέτειες και παρόλα τις δυσκολίες, που οι ιστορικές συνθήκες δημιουργούν, καλεί στα Γιάννενα το δεκατριάχρονο Στέφανο, για να συνεχίσει τις σπουδές του στο Σχολαρχείο. Σημειώνει σχετικά ο Στέφανος Ζωγράφος: «Το 1916 τελείωσα τες τέσσερες τάξεις των Δημοτικού και πήγα το ενδεικτικό με βαθμό Άριστα εξ (6). Το εξ (6) ήταν τότε το Άρι-

34. Βλ . και Μαζοή, δ. π., σ. 21.

35. Κατά τις σημειώσεις του ίδιου: «1913 τη 20/2 εγεννήθησαν 7 μηνα δίδυμα, ο Μιχαήλ και η Πολυξένη όμως «1914 Μαΐου 12 ώραν 8ην μ.μ. απεβίωσεν η Πολυξένη. 1915 Φεβρουαρίου 26 απεβίωσεν ο Μιχαλάκης».

στα. Αργότερα έγινε το 10 και πολύ αργότερα το είκοσι(20). Το 1917 το πέρασα στες Χιονιάδες χωρίς σχολείο γιατί -λόγω εμπόλεμης κατάστασης και αποκλεισμού της Ελλάδος από τους φίλους συμμάχους της- ήταν δύσκολη η μετάβασή μου στα Γιάννινα -όπου εργάζόταν ο πατέρας μου- για περαιτέρω σπουδές μου εκεί. Το 1918, με το φυντάνι και τα τσαροντάκια με τις φρούντες -αληθινό κοριτσάκι (=τσιουπί) βρέθηκα στα Γιάννινα -αρχές Οκτωβρίου, κοντά στον πατέρα μου- που από το 1911 δούλεψε αγιογράφος συνέχεια ώς το 1953».

Ο κύρλος των θανάτων των αγαπημένων προσώπων έκλεισε για τον Πολύκαρπο το 1923 με το θάνατο της γυναίκας του Λεύκως, σε ηλικία όχι μεγαλύτερη των σαράντα χρόνων.

Το 1924, σε ηλικία σχεδόν πενήντα χρονών, έρχεται σε δεύτερο γάμο με τη συγχωριανή του Πηγελόπη χήρα Βαγγέλη Χρήστου, με ένα γιο από τον πρώτο της γάμο, θυγατέρα του Χιονιαδίτη Ξυλουργού, και περιστασιακά και ξυλογλύπτη, Αριστοτέλη Πρωτόγερου και της Ματούλας, «γνωστής τότε -κατά το Στέφανο Ζωγράφο- ανά το χιονιαδίτικο στερέωμα για τη νοικοκυροσύνη της».

Στο τέλος του ίδιου χρόνου αποκτά μαζί της το δεύτερο γιο του, τον Αναστάσιο, στις παιδικές μνήμες του οποίου έχουν καταγραφεί κυρίως οι πολύμηνες αποιουσίες του πατέρα, η χαρά των γυρισμάτων του στο πατρικό σπίτι, και η στοργή με την οποία τον περιέβαλλε, παρά τη στέρηση, που την είχε ωστόσο αποδεχτεί ως κάτι το φυσικό και δεδομένο : «Στο χωριό ο πατέρας μου ερχότανε...ερχότανε μετά από πέντε μήνες, τρεις μήνες, δύο μήνες, ανάλογα, πέντε μήνες και περισσότερο....Είχε καλωσόνη πάνω του, στοργή προς τα παιδιά του....Σαν οικογένεια τρώγαμε όλοι μαζί, χωριστά δεν τρώγαμε ποτέ... Είχε ιδιαίτερη αγάπη προς τη μάνα μου παρά τους αποχωρισμούς. Έγραψε και πάντοτε θυμούμαι κάθε μήνα μας έστελνε πράγματα από τα Γιάννενα. Δεν ήταν μόνο η οικογένεια η δικιά μας χωρίς τον πατέρα, ήταν όλες οι οικογένειες. Γενικά ο ξενητεμός ήταν σ' όλο το χωριό, κι εξ μήνες κάνανε και τρεις μήνες, ανάλογα τι δουλειά κάνανε».

Από τα παιδικά του χρόνια οι μνήμες του Αναστάσιου ανακαλούν ακόμη αγαπημένους μεταξύ τους χωριανούς κι ένα πατρικό σπίτι γεμάτο κόσμο: «Όλοι οι χωριανοί μας ήτανε αγαπημένοι είτε είχανε την ίδια δουλειά είτε όχι...Στο σπίτι μας ερχότανε κόσμος...γενικά ήτανε σπίτι ανοιχτό. Και μας έλεγε και ο πατέρας «το σπίτι να είναι πάντα ανοιχτό».

Οι φίλες του Πολύκαρπου θα πρέπει να ήσαν καλά στεριωμένες και με τα μέλη από τη φάρα των Πισχαλάδων και με τους Μαρινάδες, όπως μας πείθει και γνωστή ομαδική φωτογραφία τους (φωτ. 2)³⁶. Ακόμη για ιδιαίτερα θεριμά αισθήματα για τον Πολύκαρπο μας πληροφορεί καλλιγραφημένη επιστολή του

φίλου του Άγγελου Γιαννούλη από την Ερσέκα της Αλβανίας με ημερομηνία 25 Ιουνίου 1911.

Και μετά το δεύτερο γάμο του ο Πολύκαρπος συνέχισε να μένει και να εργάζεται τον περισσότερο καιρό στα Γιάννενα έχοντας μαζί του το Στέφανο, που τελείωνε τις σπουδές του στο Διδασκαλείο.

Σχεδόν αμέσως, το 1925 /26 , κάλεσε και το γιο της γυναίκας του από τον πρώτο της γάμο, το Θωμά Εναγ. Χρήστου, με την προοπτική και με συχνές παραινέσεις, να συνεχίσει και κείνος τις σπουδές του (ο Πολύκαρπος «ήθελε να τον μάθει γράμματα», όπως ο ίδιος σήμερα βεβαιώνει). Ο Θωμάς τελείωσε μεν το Σχολαρχείο, το 1928, αλλά με προσωπική του απόφαση δεν συνέχισε στο Γυμνάσιο. Αποφάσισε, αντίθετα, νιώθοντας ότι έχει την ικανότητα (στο σχολείο σκιτσάριζε τις μορφές των καθηγητών του, όπως λέει), να σπουδάσει κοντά στον πατριό του την αγιογραφική τέχνη.

Άρχισε τη μαθητεία του σχεδιάζοντας για ένα χρόνο με το μολύβι μορφές αγίων, που τις αντέγραψε από ρωσικό βιβλίο του 1895³⁷, και μετά «μπήκε στα χρώματα», ένα στάδιο που απαιτούσε τις έμπειρες υποδείξεις και συμβουλές του δασκάλου του ανεξάρτητα από τη φυσική σχεδιαστική του δεξιότητα. Όταν εξασκήθηκε καλά στην κουραστική ως διαδικασία προετοιμασία των χρωμάτων, ανέλαβε στη συνέχεια την ευθύνη της καθημερινά, νωρίς το πρωί, «στις παλήθρες», δηλ. στις παλέτες, για να απαλλάξει από τη φροντίδα τους τον ήδη ηλικιωμένο πατριό του³⁸. Την πρώτη του τοιχογραφία ο νεαρός μαθητεύομένος έκανε κιόλας -κατά μαρτυρία του- ένα χρόνο αργότερα, το 1929, στον Αμάραντο Κονίτσης, ενώ συνέχισε τη συνεργασία με τον πατριό του ώς το 1935, σε πολλά χωριά της περιοχής των Ιωαννίνων και μέσα στην πόλη, χωρίς όμως, ως μαθητής ακόμη, να συνυπογράφει τα κοινά τους έργα. Το 1930 φιλοτέχνησαν στο εργαστήριο στα Γιάννενα όλες τις φορητές εικόνες για την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου στο χωριό Δεμάτι, σε συμφωνία με Ελληνοαμερικανό μετανάστη που διέθεσε τα απαιτούμενα χρηματικά ποσά για τα έξοδα και την αμοιβή τους. Ο Θωμάς αναλάμβανε «τα πρώτα χέρια» και στη συνέχεια, με το «δεύτερο» και «τρίτο χέρι», ο Πολύκαρπος ολοκλήρωνε κάθε εικόνα.

Το 1932, ο Θωμάς, μόλις δεκαεννιάχρονος, παντρεύεται , με προτροπή της

37. Το βιβλίο αυτό πέρασε στην κατοχή του μακαρίτη πλέον Θωμά Εναγ. Χρήστου και βρίσκεται σήμερα στο σπίτι του στην Αγία Παρασκευή Κονίτσης στην κατοχή της συζύγου του. Βλ. και Μαζοή, θ. π., σ. 37, εικ. 10.

38. Για τη μαθητεία στην αγιογραφική τέχνη βλ. και Μαζοή, θ. π., σ. 21: «Στα εργαστήρια αντά οι μακροί μαθητεύομενοι άρχιζαν από βοηθητικές δοντλείες, όπως το τρίγυμο των χρωμάτων πάνω στο μαρμάρινο 'τριβίδι' και την προετοιμασία των επιφανειών. Υστερα προχωρούσαν στο γέμισμα ομοιοχρωμών επιφανειών επάνω στο γενικό σχέδιο (ουρανός, φωρεστές, έδαιφος...) και σταδιακά αναλάμβαναν περισσότερο υπεύθυνες εργασίες ώσπου, ώρμαι πια, να φτάσουν στη σχεδίαση και στο ξωγράφισμα λεπτομερειών (πρόσωπα, πτυχώσεις, κεντήματα...)».

μητέρας του, την Ελευθερία Γ. Σκούρη, από οικογένεια ξυλουργών των Χιονιάδων, με παππού (από τη μητέρα της) τον επίσης αγιογράφο Στέφανο Ζωγράφο. Εγκαθίσταται καταρχάς στους Χιονιάδες, αλλά τον αμέσως επόμενο χρόνο καλείται να εκπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Όταν το 1934 απολύτεται, συνειδητοποιεί ότι η τέχνη του αγιογράφου έμπαινε σε παρακμή: «Δουλειές λίγες, δεν είχε χρήματα ο κόσμος, ερχόταν ο πόλεμος». Το 1936 αποδεσμεύεται από το δάσκαλό του. Ταξιδεύει με τον παππού του Αριστοτέλη Πρωτόγερο στην Ακαρνανία και, στη συνέχεια, μετά από σύντομη επάνοδο στους Χιονιάδες, πηγαίνει στο Επταχώρι και, τέλος, στην Κοζάνη, όπου και αγιογραφεί, αποκτώντας μάλιστα και δικό του εργαστήρι στην αγορά της πόλης, ώς τον πόλεμο του '40, με την υποστήριξη του δεσπότη Ιωακείμ, που «αναγνώριζε -όπως βεβαιώνει ο Θωμάς σήμερα-, την υπεροχή των Ηπειρωτών αγιογράφων απέναντι σε άλλους ομοτέχνους τους».

Το 1936 ο Πολύκαρπος καλεί στα Γιάννενα και το δεύτερο γιο του, τον Αναστάσιο, για να συνεχίσει και αυτός τις σπουδές του.

Είναι αξιοπαρατήρητο, ότι ο Πολύκαρπος δεν ενθάρρυνε καθόλου τα παιδιά του προς την αγιογραφία ή προς άλλο τεχνικό επάγγελμα («δεν μου είχε καθόλου αναφέρει ποτέ να μάθω την τέχνη», λέει ο Αναστάσιος). Δεν τους αναγνώριζε καλλιτεχνική ροπή; Δεν έβλεπε ευοίωνο το μέλλον τους; Ελκύεται από την κοινωνική καταξίωση των μορφωμένων της πόλης σε αντίθεση με την υποδεέστερη θέση των χειρωνακτών; Πάντως στα παιδιά του, και στο Θωμά Χρήστου, κατά ομολογία τους, στη διάρκεια της διαμονής τους στην πόλη μαζί του, στο μικρό -νοικιασμένο από τη σχολική εφορεία του χωριού Πάπιγκο- σπίτι της οδού Βηλαρά 39, στη λεγόμενη «Μάντρα την Παπιγκιώτικη» («με τα σπίτια τα χαμηλά, δυο δωματίων το καθένα και το πηγάδι (το πούσι) στη μέση -που και οι γειτονιές έρχονται να αντλήσουν, γιατί πράγματι είχε νερό κρυστάλλινο και δροσερό»), τους συμπαραστέκεται σα μάνα και πατέρας μαζί, φροντίζοντας ο ίδιος όλες τις καθημερινές ανάγκες τους (το πλύσιμο των δούρων τους και την καθημερινή μαγειρική, στην οποία μάλιστα είχε καλές επιδόσεις, εξασκημένος σ' αυτήν λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της δουλειάς του), αφού αφενός η παραμονή της μητέρας στο χωριό ήταν αναγκαία, για να φροντίζει την οικογενειακή περιουσία, και αφετέρου οι συγκοινωνιακές δυσχέρειες περιόριζαν τις επισκέψεις της στην πόλη. Παραθέτω απομαγνητοφωνημένο απόσπασμα από τις αναμνήσεις του Αναστάσιου: «Ο πατέρας στους Χιονιάδες πήγαινε το χειμώνα. Πάντως από τον καιρό που ήθα ήταν εγώ στα Γιάννενα, δεν πήγαινε, ερχόταν η μητέρα κάτω... Η μητέρα στα Γιάννενα ερχόταν κατά περιόδους και αντή, αλλά δεν υπήρχαν συγκοινωνίες, έπερπε να κατεβούνε οχτώ ώρες από Χιονιάδες-Κόνιτσα, να διανυκτερεύσουνε στην Κόνιτσα και μετά να πάρουνε τα παλιά αυτοκίνητα για τα Γιάννενα...».

Η οικονομική κατάσταση της οικογένειας φαίνεται ότι ήταν καλή, αν και τα περισσότερα οικονομικά οφέλη ο Πολύκαρπος τα είχε απολαύσει στα χρόνια

της πρώτης του νεότητας, όταν εργάστηκε στη Β. Ήπειρο. Κατά τον Αναστάσιο: «Κονόμαιαγε...Περισπότερα είχε όταν ήτανε στην Αλβανία, πριν εγκατασταθεί στα Γιάννενα, τότε δουλεύανε με χρονσά, τα ναπολεόνια, τα γαλλικά τα λεγόμενα, και λίρες, ως επί το πλείστον πληρωνότανε σε χρυσό. Απ' ό, τι λέγανε οι παλιοί, -και η μάνα μουν αλλά και ο αδελφός μουν-, ήτανε σε κάποια καλή κατάσταση, διότι εργαζότανε καλά. Πάντως στα Γιάννενα πληρωνότανε σε χρήματα, αργότερα στην Κατοχή με σιτάρι, μπροστίσανε να δώσουνε και χρήματα, αλλ' ως επί το πλείστον με σιτάρι».

Πάντως και μετά το δεύτερο γάμο του ταξίδεψε στην Αλβανία για ελάχιστο χρόνο, όπως μαρτυρούν οι ημερομηνίες, η βίζα και οι σφραγίδες στο διαβατήριό του, του οποίου την έκδοση είχε ζητήσει από τις αιστυνομικές αρχές των Ιωαννίνων γι' αυτόν ακριβώς το σκοπό: Το διαβατήριο με αριθμό 397, ημερομηνία έκδοσης την 7η Σεπτεμβρίου 1929, ημερομηνία εισόδου του στην Αλβανία την 25η του ίδιου μήνα και επιστροφής του στην Ελλάδα -με θεώρηση της Ελληνικής Προξενικής αρχής στην Κορυτσά-, τη 2α Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου, επιβεβαιώνει την ελληνική του υπηκοότητα, τη γέννησή του στους Χιονιάδες το 1874, το επάγγελμά του, του ζωγράφου (και στα γαλλικά *peintre*), δίνει ως σχήμα του προσώπου του το ωοειδές, χρώμα των μαλλιών του λευκό (ήταν ήδη 55 χρονών) και χρώμα των οφθαλμών του μαύρο. Ο λόγος του σύντομου αυτού ταξιδιού είναι άγνωστος -πιθανόν να μετέφερε εκεί φροντές εικόνες προς πώληση. Άλλη επίσκεψή του στην Αλβανία έκτοτε δεν αναγράφεται στο διαβατήριο αυτό, ούτε υπάρχει σχετική μαρτυρία³⁹.

Στο εξής χρησιμοποίησε τις άγραφες σελίδες του διαβατηρίου ως σημειωματάριο, με μακροσκελείς αναφορές έργων του. Οι πληροφορίες που αντλούμε αφορούν τα θέματα των έργων, τον τόπο του προορισμού τους, ορισμένες φορές τα ονόματα των πελατών του και την αιμοβίθη του για κάθε έργο. Π. χ. στη σελίδα που καταγράφει την εργασία του «από 15 Δεκεμβρίου 1932» διαβάζουμε: *Ι επιτάφιον Λάληζα 1500Δρ., Ι εικόνα διά Κράψη Αγίου Νικολάου Δρ.0700, Ι εικόνα Πυρσόγιανη Αγίους Αναργύρους Δρ. 0300, Ι εικόνα Παΐλον Ζάκα Γκουριάνιστα 0400, από Αρχμανδρεί διάφορα ποσά 0850»* κ.λπ.

Ως εργαστήριο χρησιμοποιούσε το ένα από τα δωμάτια του μικρού του σπιτιού κατά τη διάρκεια όλων των χρόνων της διαμονής του στα Γιάννενα και ώς το τέλος της ζωής του. Δεν θεώρησε σκόπιμη τη μεταφορά του εργαστηρίου σε

39. Οι εμπορικές και άλλες επικοινωνίες των Χιονιαδιτών με την Αλβανία ήταν προπολεμικά πυκνές. Μάλιστα πριν από το 1924 υπήρχε στους Χιονιάδες και τελωνείο, που είχε γίνει με πρωτοβουλία του προέδρου Χριστόδουλου Σκούρτη, γνωστού εμπόρου. Μαστόροι και εμπορευόμενοι περνούσαν συχνά τα σύνορα. Άλλα το τελωνείο λειτούργησε για λίγο, αφού οι συναλλασσόμενοι προτιμούσαν τον εύκολο δρόμο του λαθρεμπορίου. (Βλ. Πρεσβ. Διονυσίου Δ.Τάτοη, *Γνωριμία με την επαρχία Κονίτσης*, Κόνιτσα 1993, σ. 185-186).

έναν από τους μεγάλους εμπορικούς δρόμους της πόλης, προφανώς γιατί ήταν βέβαιος ότι οι υποψήφιοι πελάτες του, γνώστες του καλού του ονόματος, θα τον αναζητούσαν οπουδήποτε, ή ίσως γιατί δεν θεωρούσε ότι ήταν προς οικονομικό του συμφέρον να διατηρεί με ενοίκιο ένα εργαστήρι, που θα έμενε κλειστό κατά τις μακρές χρονικές περιόδους που εκείνος εργαζόταν αγιογραφώντας σε εκκλησίες εκτός της πόλης των Ιωαννίνων.

Από το εργαστήρι του πατέρα του ο Αναστάσιος Ζωγράφος θυμάται ένα απλό ξύλινο τρίποδο, ένα τραπέζι με άφθονα πινέλα, πινέλα ακόμη και με μια τρίχα, μοιρογνωμόνια και διαβήτες, μπογιές σε σκόνη- ποτέ σε σωληνάριο-, λινέλαιο για την προετοιμασία των χρωμάτων, κι ακόμη επιταφίους ζωγραφισμένους σε μουσαμά, να αφθονούν κατά την περίοδο της Σαρακοστής του Πάσχα, και εικόνες σε ξύλο, των οποίων την ετοιμασία ο Πολύκαρπος άρχιξε από το πλάνισμα των σανίδων και τελείωνε με την εκτέλεση των παραστάσεων. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα από τη συνέντευξη με τον Αναστάσιο Ζωγράφο:

«Είχε ένα τρίποδο, ας πούμε, κι απάνω έβαζε τις εικόνες, τις οποίες, όταν ήτανε σε ξύλο, τις κατασκείαζε μόνος του, τις πλάνιζε, έκανε και τον μαραγκό δηλαδή... Ο πατέρας ζωγράφιζε σε εκκλησιές, ζωγράφιζε εικόνες φροντές, ζωγράφιζε σε μουσαμά, όπως είναι ο Επιτάφιος που έχω, που δεν είναι σε ξύλο απάνω, είναι σε μουσαμά, τον οποίο είτε έπαιρνε έτοιμο ή τον έφτιαχνε μόνος του, με κάποιο κερί, το οποίο έβαζε πάνω σε ήφασμα, τον είχε μόνος του φτιαγμένο, όπως μόνος του έκαμνε και τις ξύλινες εικόνες. Έπαιρνε το ξύλο, πήγαινε, παραδείγματος χάριν, στον ξυλέμπορα, έπαιρνε τι του χρειαζόταν και τα έφτιαχνε μόνος του, σανίδα, πεύκα κ.λπ. Τα λείανε μόνος του, με πλάνη κ.λπ, στα μέτρα που ήθελε, μόνος του όλα... Είχε εκεί σε μία γωνία, στο σπίτι το μικρό που μέναμε, είχε ένα τραπέζι και επάνω τα εργαλεία του, που πλάνιζε. Ακόμη και τους Εσταυρωμένους μόνος του τους σχεδίαζε και μετά με το πριονάκι τα έκοβε κι εκεί πάνω δούλευε με τα χρώματα... ήταν έργα του όλα από την αρχή μέχρι τέλους... κι όλων των αγιογράφων, όχι μόνο του πατέρα μου... Και τις μπογιές μόνοι τους τις κάνανε, με ελαιόλαδο, με λινέλαιο, μπεζίρι λεγότανε... Αγόραζε από τα εμπορικά ειδικά χρώματα, δεν χρησιμοποιούσε ποτέ σωληνάριο, πάντα σε σκόνη τα έπαιρνε, έπαιρνε και το λινέλαιο κι εκεί απάνω έβαζε και τη σκόνη κι με το μαχαιράκι έφτιαχνε τη μπογιά. Και μετά δούλευε με τα πινέλα, είχε πινέλο και με μια τρίχα, είχε πάρα πολλά πινέλα και, θυμούμαι, έφτιαχνε πινέλα και μόνος του, τις τριχούλες τις αγόραζε έξω... Όταν δυσκολευότανε κάποιον (στην εκτέλεση των σχεδίων), είχε τα σχέδια, σαν ταγμαρόχαρτα, ίσως τα φέρνανε από τη Ρωσία, είχε και παλιές εικόνες σε χαρτί, μπορεί να τα είχε αιτά τα σχέδια και από τον πατέρα του, από τον παππού του, το βιβλίο που έχει ο Θωμάς τώρα, έχει όλες τις εικόνες και όλα τα σχέδια μέσα, ένα μικρό βιβλίο είναι. Τα σχέδια τα μεγέθυνε, δούλευε με διαβήτη, με μοιρογνωμόνιο, έχω το παλιό του μοιρογνωμόνιο, τα έχω, τα μόνα που κράτησα, την παλέτα του, που έκανε τα

χρώματα, ακόμα και το μαχαίρι του, που δούλευε και έκανε τα χρώματα, τα έχω».

Παραθέτω επίσης απομαγνητοφωνημένο απόσπασμα από τη συνέντευξη με το μαθητή του Πολύκαρπου Θωμά Χρήστου, για τη διαδικασία της προετοιμασίας και ολοκλήρωσης μιας φορητής εικόνας:

«Παίρναμε σανίδια... κάτ' απ' τα ξυλάδικα, ο γέρος τάφτιαχνε μονάχος του, τα πλάνιζε μονάχος του, τάκοβε, και ώστερα τα σπατουλάραμε, με στόκο. Σε ορισμένα, όταν ήτανε «σμιχτά», περνούσαμε κι ένα πανί από κάτω. Σμιχτά, δηλαδή δεν ήτανε μονοχόμματα. Τώρα ένα μετρο-ενάμισυ μέτρο πλάτος το βρίσκουμε, τότε περ' σότερο από τριανταπέντε-σαράντα πόντους ξύλο πλατύ δεν υπήρχε, κι ήθελε για μια εικόνα ογδόντα πόντους ή εξήντα πόντους... Τα κολλούσαμε με φαρόκολλα, τα περνούσαμε με στόκο δυο-τρία χέρια, και μετά ταφήναμε να ξεραθεί καλά και μετά κάναμε το σχέδιο με το μολύβι πρώτα, και μετά το πρώτο χέρι, με διάφορα πινέλα. Ο χρόνος για να ολοκληρωθεί μια εικόνα εξαρτιόταν από τα πρόσωπα, από αυτά εξαρτιόταν και η τιμή πώλησης κάθε εικόνας: αν τώρα στοιχίζει μια εικόνα του Χριστού 100.000, η Παναγία, με το Χριστό μαζί, πρέπει να πληρωθεί 150.000, έτσι το είχαμε και τότε».

Η εντύπωση που έδινε ο Πολύκαρπος ήταν ενός ήρεμου, υπομονετικού, και μερακλή τεχνήτη, με βασική συμβουλή προς το μαθητή του «να μην είναι βιαστικός, να μη δουλεύει πολύ γρήγορα, να κυττάει να το φτιάχνει το έργο του καλύτερο, γιατί -έλεγε- δεν θα σου πονν, άμα δείξεις ένα έργο σου, πότε τόφκιασες, πόσο έκαψες για να το φκιάσεις, πόσες μέρες, αλλά τι έφκιασες... αντό ο Πολύκαρπος το είχε ως αρχή».

Ένα εξάλλου χαρακτηριστικό του συνυφασμένο με την ίδια του την τέχνη, αλλά και αποτέλεσμα της διαπαιδαγώγησης που είχε δεχτεί από την οικογένειά του ήταν η βαθιά του πίστη και θρησκευτικότητα. Δεν είναι ίσως τυχαίο, ότι έμεινε προσηλωμένος στον κόσμο της εκκλησίας και δεν ασχολήθηκε καθόλου με την κοσμική ζωγραφική. Δεν επέτρεπε τις ύβρεις προς τα θεία, στο τραπέζι κάνανε πάντοτε το σταυρό, το καντήλι στο σπίτι του επέμενε -ακόμη και στα προχωρημένα του γηρατειά-, να το ανάβει ο ίδιος πρωί και βράδυ μπροστά σε μια πολυάριθμη σειρά από εικόνες αγίων, με πρωτεύουσα τη θέση του Αγίου Αθανασίου, του προστάτη των Χιονιάδων. Ακόμη αντέγραφε κείμενα με θρησκευτικό περιεχόμενο, που τον συγκινούσαν ιδιαίτερα⁴⁰.

40. Στο πύσω μέρος τυπωμένης ασπρόμιαυρης εικόνας της Αναστάσεως, κομμένης από κάποιο έντυπο, την οποία προφανώς χρησιμοποίησε ως πρότυπο, ο Πολύκαρπος έχει αντιγράψει σε εξαιρετική ορθογραφία και καλλιγραφία: «Ἐγώ Εμί το φως των κόσμου ο ακολουθών εμοί ου μή περιπατήσει εν τη σκοτείᾳ (sic) αλλ' ἔξει το φως της ζωῆς». Και εν συνεχείᾳ: «Δεύτε προς με πάντες οι κοπιώντες και πεφορτισμένοι, καγώ αναπανάσω υμάς. Λατατε τον ζηγόν μου εφ' υμάς, και μάθετε απ' εμού ότι πράσιν ειμι και ταπεινός τη καρδία και ενφύστε ανάπαντν ταυς ψυχαίς υμών. Ο

Ο Πολύκαρπος δεν είναι πριμιτίφ. Είναι φανερό ότι καθ' όλη την επαγγελματική του ενασχόληση με την αγιογραφία απέκτησε μια καλλιτεχνική παιδεία κι ότι προσπάθησε να αξιοποιήσει όσα του προσφέρθηκαν. Δημιουργεί μελετώντας και αντιγράφοντας παραστάσεις αγίων από έγχρωμες λιθογραφίες, με ρωσική την προέλευσή τους (όπως επιβεβαιώνουν οι υπότιτλοι και οι ονομασίες των αγίων προσώπων, που είναι γραμμένοι στη ρωσική γλώσσα), σε μεγέθη καρτ - ποστάλ ή και πολύ μεγαλύτερα. Μεγεθύνει αυτές τις εικόνες -όπως επιβεβαιώνεται από σχέδιά του που σώζονται- με τετραγωνάκια (φωτ. 3). Χρησιμοποιεί ακόμη ως πρότυπα ασπρόμαυρες εικόνες από ρωσικό βιβλίο του 1895⁴¹, έχει στη συλλογή του επίσης ασπρόμαυρες εικόνες αγίων, που κόβει από θρησκευτικού περιεχομένου βιβλία, καθώς και καρτ - ποστάλ ιταλικής και γερμανικής προελεύσεως με θρησκευτικά θέματα, και ένα εικονογραφημένο τεύχος του περιοδικού «Η Εικονογραφημένη»⁴², όπου και παραστάσεις σκηνών από τα Άγια Πάθη.

Τα έργα του τα φιλοτεχνεί με βάση τις συμβουλές που μελετάει. Κυρίως πολυδιαβάζει τη γνωστή «Ερμηνείαν των ζωγράφων ως προς την εκκλησιαστικήν ζωγραφίαν υπό Διονυσίου του ιερομονάχου και ζωγράφου του εκ Φουρνά των Αγράφων» σε έκδοση του 1885 (φωτ. 4)⁴³. Η παρατήρηση, ότι πολυδιαβάζει, στηρίζεται στη φθαρμένη από την πολυχρησία κατάσταση, που έχει φτάσει το βιβλίο ώς τις μέρες μας, στην κατοχή του εγγονού του Ευριπίδη. Είναι ακόμη αξιοπρόσεκτο ότι στο μπροστινό εσώφυλλο του βιβλίου ο Πολύκαρπος αντιγράφει με καλλιγραφία και καλή σε γενικές γραμμές ορθογραφία ένα μακροσκελές αγιολογικό κείμενο, ενώ στο πίσω εσώφυλλο σημειώνει με προσοχή τα πιο σημαντικά γεγονότα της ζωής του, τη γέννησή του, τον πρώτο του γάμο, τις γεννήσεις των παιδιών του, τους θανάτους των προσφιλών του γονιών, τους θανάτους κάποιων από τα παιδιά του (γεγονότα που ήδη αναφέραμε παραπάνω), σαν και να είναι αχώριστος με το βιβλίο αυτό.

γαρ ζηγός μουν χρηστός και το φορτίον μουν ελαφρόν εστίν». Και εν συνεχείᾳ: «Ηάντα μοι παρεδόθη υπό του Πατρός μουν και ουδείς επιγιγνώσκει τον νιόν ειμή ο πατήρ ουδέ τον Πατέρα τις επιγνώσκει, ειμή ο νιός παραδώθη υπό του Πατρός».

41. Βλ. σημ. 37 παραπάνω.

42. «Ιδρυθέν το 1904, εκδιδομένη (sic) άπαξ του μηνός δεκαεξασέλιδος, μεθ' εβδομαδιαίου δεκαλέπτου εικονογραφημένου συμπληρώματος, Διευθυντής Δ. Βρατσάνος, αριθ. φύλλου 49, έτος Α΄, Περίοδος Β΄, εν Αθήναις 26 Μαρτίου 1917».

43. «Συγγραφείσα εν Αθωνι τῷ 1458, Ἐκδοσις Δευτέρα, Υπό Ανέστη Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις, Εξ των καταστημάτων «Ἀνδρέου Κορομηλά» και «Κοραΐ», 1885». Για τη ζωή του Διονυσίου βλ. Κ. Θ. Δημιαρά, «Θεοφάνους του εξ Αγράφων βίος Διονυσίου του εκ Φουρνά», Ελληνικά, 10 (1937-1938), σ. 213-272. Γνωρίζουμε πάντως ότι εκτός από την Ερμηνείαν του Διονυσίου οι Χιονιαδίτης αγιογράφοι συμβούλευνταν ακόμη την «Ερμηνείαν εις την επιστήμην των ζωγράφων» ανωνύμου, την οποία παρουσίασε στην εργασία του ο ιερέας Παΐσιος, δ.π., σ. 114-134.

Σ' όλη την επαγγελματική του σταδιοδρομία δεν ακολουθεί στην εργασία του τις προσωπικές του προτιμήσεις (παρά μόνο όταν πρόκειται για φορητές εικόνες, που μπορεί να διαθέσει έτοιμες). Γνωρίζεται με τους αποδέκτες των έργων του, αναπτύσσει μαζί τους προσεκτικά σχέσεις, που τις διατηρεί με σεβασμό, συχνά επανέρχεται με έργα του στον ίδιο τόπο, πραγματοποιεί τις παραγγελίες μεν των πελατών του, δεν υπακούει όμως σε υποδειξεις τους, αν αφορούσαν παράβαση κανόνων της τέχνης του, αλλαγές π.χ. στα χρώματα των ενδυμάτων των αγίων προσώπων (το «θέλοντας ο βλάχος μη θέλοντας ο ζωγράφος, φόρεσε κι εσύ Χριστέ μου κόκκινα τοπούχια», δεν ισχυει γι' αυτόν, κατά την παρατήρηση του Θωμά Χρήστου). Τις παραγγελίες κυρίως δέχεται από τον αγροτικό κόσμο των ηπειρώτικων χωριών με την έντονη θρησκευτικότητα, κι αργότερα από τα στρώματα της φτωχολογίας των Ιωαννίνων, που δεν έχουν καμιάν ιδιαίτερη λόγια παιδεία, ούτε, βέβαια, γνώση της δυτικής τέχνης. Η οικονομική δυπραγγία τους στρέφει άλλωστε και αναγκαιτικά προς τους συντοπίτες τους καλλιτέχνες, με τους οποίους μπορούν να παξαρέψουν καλύτερα⁴⁴. Πάντως -όπως όλοι οι αγιογράφοι του καιρού του- για τα έργα του ο Πολύκαρπος έκανε «παξάρια»: «Παραγγελίες εκεί έπιασνε στο εργαστήρι, κόσμος ερχότανε, πήγαινε κι ο ίδιος στα χωριά μόνος του, τον ειδοποιούσανε και πήγαινε και συμφωνούσανε... σχεδόν παξάρια γινόντανε, αλλά πάντοτε, απ' ό,τι θυμούμαι -λέει ο γιος του-, συμφωνούσανε, γιατί εκείνος που είχε σκοπό να κάμει μία εικόνα, την έκανε». Μόνο με τους συγχωριανούς του δεν ανέπιστε επαγγελματικές σχέσεις, αφού η παράδοση όλων των Χιονιαδιτών -όπως μας πληροφορεί ο γιος του- επέβαλλε: «όλοι οι αγιογράφοι να δωρίζουν από μια εικόνα στο χωριό, κι αυτό ήτανε. Και κανένας δεν φαίνεται ποτένενά να πήρε χρήματα και να φκιάσει την τάδε εικόνα στο χωριό»⁴⁵. Την επωνυμία του τη χαίρεται. Χρησιμοποιούσε σφραγίδα με το όνομά του και την καταγωγή του και, όπως όλοι οι συγχωριανοί οιμότεχνοί του, υπέγραφε τα έργα του με σιγουριά, προσθέτοντας πάντοτε και το αρχικό από το πατρώνυμό του (ή και ολόκληρο το όνομα), και σημειώνε κατά κανόνα και την καταγωγή του ποικιλότροπα («εκ κώμης Χιονιάδων», «εκ Χιονιάδων», «εκ Χιονιάδων Κονίτης», «Χιοναδίτου»)⁴⁶, καθώς και την ημερομηνία ή μόνο τη χρονολογία που ζωγράφισε, τους δωρητές της εικόνας, όταν επρόκειτο για δωρεές, ή τα ονόματα των επιτρόπων της εκκλησίας, που επέβλεπαν τις αγιογραφίσεις. Από την εργασία του ιερέα Παΐσιου μας είναι γνωστές 24 επιγραφές⁴⁷. Δίνω ενδεικτικά παραδείγματα:

44. Βλ. Πετρή, δ.π., σ. 217-271, το εκτενές κεφάλαιο «Άνθρωποι και τρόποι ζωής».

45. Πρβλ. Μαζοή, δ.π., σ. 12, όπου επίσης σχολιάζεται η διαπίστωση ότι: «Οι ζωγράφοι των Χιονιάδων, με το τόσο πλούσιο έργο, ελάχιστα δείγματα της τέχνης τους άφησαν στο δικό τους χωριό: λίγες και μεταγενέστερες τοιχογραφίες στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, μερικές φυρητές εικόνες και ούτε ένα διακοσμημένο σπίτι».

46. Όπως συνισθίζουν να κάνουν όλοι οι Χιονιαδίτες οιμότεχνοί του. Βλ. Μαζοή, δ. π., σ. 20.

47. Βλ. Παΐσιο, δ. π., σ. 83 - 100.

1. «Έργον Π(ολυκάρπου) Α. Ζωγράφου Χιονιαδίτου. 7/βρίον 2», σε εικόνα του Μεγάλου Αρχιερέως πάνω σε μουσαμά, στο παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής Χιονιάδων, το έτος 1895. 2. «Πολύκαρπος Α. Αγιογράφος ήλθεν ενταύθα και εργάσθη ιστορήσας τους Ευαγγελιστάς Εν έτη σωτηρίω 1900 Ιουλίου 5», στην εικόνα των Ευαγγελιστών, στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Μονοδένδρι Ζαγορίου. 3. «Εγράφησαν αι παρούσαι εικόναι των εξ κωλωνών τη επιμελεία του επιτροπεύοντος Θεοχάρη Πανταζη 1900 Ιουλίου 17 Χειρ Πολυκάρπου Αναστ. Ζωγράφου Χιονιαδίτου», πάνω σε έναν από τους εξι κίονες που υποβαστάζουν τον τρούλο του ίδιου ναού στο Μονοδένδρι. 4. «Δι' εξόδων Παναγιώτου Κολιού εις μνημόσυνον. Τη επιμελεία του επιτρόπου Θεοχάρους Πανταζή Έργον Πολυκάρπου Α. Ζωγράφου εκ κάμης Χιονιάδων. 1900 Νοεμβρίου 11», στην εικόνα του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ απέναντι του Αρχιερατικού Θρόνου, στον I. N. του Αγίου Αθανασίου στο Μονοδένδρι Ζαγορίου. 5. «Δι' εξόδων Ιωάννου Νικολαΐδου 1905 Απριλίου 3 Έργον Πολυκάρπου Αν. Ζωγράφου εκ κάμης Χιονιάδων», στην εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής στον ίδιο Ναό. 6. «Χ.Μ. 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1914 ΔΑΠΑΝΗ ΚΩΣΤΑ Χ. ΜΟΥΖΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΣΥΖΥΓΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ 1915» Έργον Πολυκάρπου Αν. Χιονιαδίτου, στην εικόνα των Ταξιαρχών στο Τέμπλο στο Παρεκκλήσι των Ταξιαρχών στο χωριό Δεσποτικό των Κουρδέντων. 7. «Έργον Π(ολυκάρπου) Αν. Χιονιαδίτου 1916», στην Ωραία Πύλη του I.N. Αγίου Αθανασίου στο χωριό Αετόπετρα. 8. «Δαπάνη Ηλία Ιω. Μιχαήλ. Έργον Πολυκάρπου Α. Χιονιαδίτου» στην εικόνα των Τριών Ιεραρχών στο Τέμπλο του I.N. Αγ. Νικολάου στο χωριό Λιγοφά Ζίτσης, αχρονολόγητο (επίσης -κατά τον Παΐσιο- έργαι του Πολυκάρπου είναι ακόμη και οι εικόνες του Προδρόμου και της Αγίας Παρασκευής, στο τέμπλο του Παρεκκλησιού της Αγ. Παρασκευής στο ίδιο χωριό). 9. «Έργον Πολυκάρπου Αν. Χιονιαδίτου 1924», στην εικόνα του Αγ. Αθανασίου στο Τέμπλο του I.N. Αγ. Αθανασίου στο Δελβινάκι. 10. «Δαπάνη Νικολάου Γ. Κοντογιάννη και μητρός αυτού Ευφροσύνης Έργον Πολυκάρπου Α. Ζωγράφου Χιονιαδίτου 1925», σε μεγάλη εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη δυτική πλευρά του κυρίως ναού, πάνω από την είσοδο του γυναικωνίτη στον I. N. Αγ. Μηνά στο χωριό Δίκορφο Ζαγορίου., κ. α.

Τα έργα που άφησε μετά το θάνατό του στο γιο του Αναστάσιο είναι αντιπόγραφα (Ίσως ήταν ένα είδος «υτοκ». Θα τα υπέγραψε, σε περίπτωση παραγγελίας, μαζί με την αναγραφή του ονόματος του πελάτη). Αρκετά από αυτά εκείνος και η σύζυγός του Ελένη έχουν δωρίσει σε εκκλησίες κυρίως του Δελβινακίου, τόπου διαμονής τους σήμερα. Πρόκειται για τις εξής εικόνες: 1. Του Αγίου Γεωργίου του Δρακοντοκτόνου ζωγραφισμένη μάλιστα πάνω σε τσίγκο, στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. 2. Του Προφήτη Ηλία στον ναό του Αγίου Κωνσταντίνου. 3. Του Αγίου Νικολάου, στο ναό του Αγίου Νικολάου. 4. Έναν Επιτάφιο και 5. Εικόνα της Αναστάσεως, στον κεντρικό ναό της Κοιμήσεως της

Θεοτόκου. 6. Εικόνα της Αναστάσεως στον Άγιο Γεργόριο. 7. Έναν Εσταυρωμένο σε ξύλο, σε εκκλησία του Μονοδενδρίου Ζαγορίου.

Στην κατοχή ακόμη του Αναστασίου Ζωγράφου και των γιων του, Πολύκαρπου και Κωνσταντίνου, βρίσκονται σήμερα: 1. Εικόνα του Χριστού που ευλογεί τα παιδιά 2. Εικόνα του Αρχοντος Μιχαήλ (φωτ. 5). 3. Δύο εικόνες του Ιωάννου του Προδοτός (φωτ. 6). 4. Εικόνα της Αναστάσεως (φωτ. 7). 5. Εικόνα του Μεγάλου Αρχιερέως (φωτ. 8). 6. Εικόνα του Αγίου Νικολάου (φωτ. 9). 7. Εικόνα της Παναγίας με το Βρέφος (φωτ. 10) και 8. Δύο ημιτελείς εικόνες, του Αγίου Γεωργίου του Νεομάρτυρα του εξ Ιωαννίνων και της Δευτέρας Παρουσίας και 9. Ένας Επιτάφιος. Αναφέρω ακόμη την ύπαρξη σ' αυτή την ιδιωτική συλλογή μιας εικόνας του Θεού, που δεν αποτελεί έργο του Πολύκαρπου Ζωγράφου αλλά άλλου αγιογράφου, του Κωνσταντίνου Βεζζιρόπουλου, με τόπο προέλευσής του, όπως αναγράφεται, τη Σμύρνη και χρονολογία το 1905, που υποδηλώνει επικοινωνίες του Πολύκαρπου με ομοτέχνους του εκτός των γεωγραφικών ορίων της Ήπειρου.

Τα χρόνια της Κατοχής, προς τη δύση της ζωής του (φωτ. 11), σήμαιναν για τον Πολύκαρπο Ζωγράφο οικονομική δυσπραγία, αφού οι παραγγελίες από τα χωριά ήταν λιγοστές και η αμοιβή κυρίως σε είδος, στο δυσεύρετο σιτάρι.

Πέθανε στις 10 Ιουλίου του 1953, σε ηλικία 79 χρονών, στους Χιονιάδες, αφού βασανίστηκε από τον καρκίνο.

Δύο χρόνια πριν από το θάνατό του συνέταξε ιδιόχειρη διαθήκη, με την οποία άφηνε κληρονόμιο του το γιο του Αναστάσιο.

Του κειμένου της διαθήκης προηγείται η σφραγίδα του αγιογράφου:

**ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΣ ΑΝ.ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΚ ΧΙΟΝΙΑΔΩΝ ΚΟΝΙΤΣΗΣ**

«Ἐν Χιονιάδες της Επαρχίας Κονίτσης τον Νομού Ιωαννίνων του Ελληνικού Βασιλείου. Ἐν Χιονιάδες καὶ εν τῇ οἰκίᾳ μονη ὅπου οποία ενοίσκετε εἰς την οδόν Αλονίων ὃπου κατοικώ, σήμερον την 18ην του Μηνὸς Ιανουαρίου τον ἑτοὺς 1951 χίλια ενιακόσια πεντήκοντα ἔνα ημέραν της εβδομάδος Τετάρτην καὶ ώραν δεκάτην ο νποφενόμενος Πολύκαρπος Αναστ. Ζωγράφος. αναλογιζόμενος τον εἰς πάντα ἀνθρωπον ἀφεντον θάνατον. καὶ επιθυμῶ να διαθέσω εγκαίρως την περιονίαν μον διά τον χρόνον μετά τον θάνατόν μον, συνέταξα καὶ υπέγραψα ιδιοχείρως την παρούσαν μον Διαθήκην, καὶ διαθέτω γενικόν κληρονόμον εἰς ὅλην μον την περιονίαν την ενοισκομένην εν τω χωρίω μον Χιονιάδες πάσαν μον κινήτην καὶ ακίνητον περιονίαν εἰς τον Υἱόν μον Αναστάσιον Πον Ζωγράφον. καὶ παραγγέλω τον κληρονόμον μον όπως κάμει τα ἔξοδα της κηδείας μον καὶ όλη τα μνημόσυνα κατά διατάξεις της Ανατολικῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας. προσέτη παραγγέλω αυτόν να δώσῃ εφάπαξ Ιον εἰς την θυγατέραν μον Αγλαΐαν

Δραχμάς πεντήκοντα 50. Ζον εις την θυγατέραν μου Μαγδαλινήν Δραχμάς πεντήκοντα 50. Ζον εις τον υιόν μου Στέφανον Δρ. πεντήκοντα 50. εφω συνέταξα ιδιοχείρως, και υπέγραψα την παρούσαν μου ιδιωτικήν Διαθίκην. και εινελπιστών ότι πάντες οι κληρονόμοι ανεξαιρέτως, θα σεβασθώσιν ταύτην.

.....ο διαθέτης Πολύκαρπος Αναστ. Ζωγράφος» (φωτ. 12).

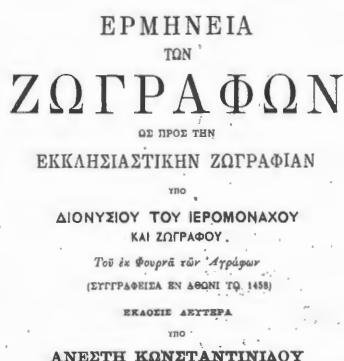
1. Ο Πολύκαρπος Ζωγράφος σε νεανική ηλικία (η φωτογραφία ανήκει στο γιο του Αναστάσιο Π. Ζωγράφο).

2. Αναμνηστική φωτογραφία των Πολύκαρπων Ζωγράφου (στην άκρη δεξιά) με Χιονιαδίτες ομοτέχνους του.

3. Ένα από τα πολλά προσχέδια του Πολύκαρπου που σήμερα βρίσκονται στην κατοχή του γιου του Αναστάσιου Ζωγράφου.

4. Το εσώφυλλο της «Ερμηνείας των ζωγράφων» του Διονυσίου του εκ Φουρνά. Το βιβλίο (έκδοση του 1885) ανήκει σήμερα στον Ευριπίδη Στεφ. Ζωγράφο, εγγονό του Πολύκαρπου.

H A
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ «ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΟΡΩΝΙΑΣ» ΚΑΙ «ΚΟΡΑΗ»
ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ
1885

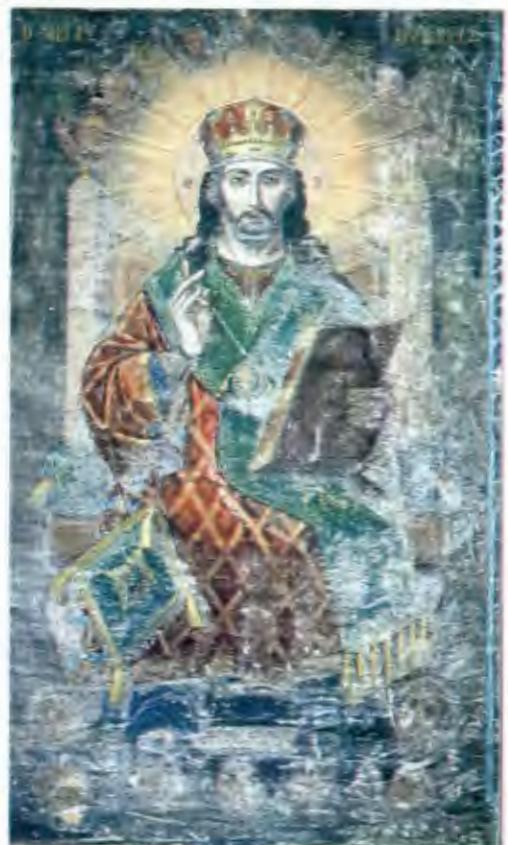
5. Ο Αρχων Μιχαήλ

6. Ο Άγιος Ιωάννης
ο Πρόδρομος

7. Η Ανάστασις

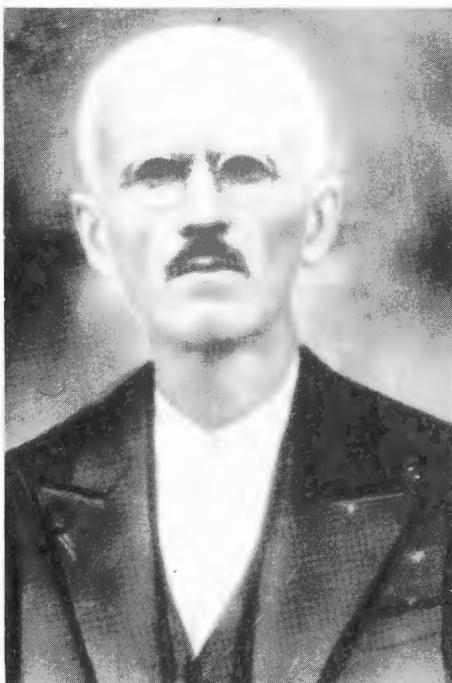
8. Ο Μέγας Αρχιερεύς

9. Ο Άγιος Νικόλαος

10. Η Παναγία
με το Βρέφος

11. Ο Πολύκαρπος Ζωγράφος σε γε- ροντική ηλικία.

12. Η ιδιόχειρη διαθήκη του Πολύκαρπου Ζωγράφου (σήμερα στην κατοχή του γιου του Αναστάσιου)